

אתיקה מקצועית

אסא כשר

מהי "אתיקה מקצועית"

בפתחו של פרק זה, נבהיר את המשמעות המדויקת של הביטוי "אתיקה", בהקשר הרווח של העיסוק במה שקרוי "אתיקה מקצועית". רבים מנסים לבוא בשעריו של עולם האתיקה המקצועית, כשהם מצויידים באפיון כלשהו של משמעות הביטוי "אתיקה", אותו נטלו ממילון כזה או מאסופה אחרת. כניסה כזו אל תוך עולמה של האתיקה המקצועית מועדת לכשלון, אם אינה נערכת נעשית בזהירות הראויה בדבר משמעות הביטוי "אתיקה" בהקשר של הביטוי "אתיקה מקצועית". שהרי רבות ומגוונות הן המשמעויות של ביטוי זה, באלפיים וחמש מאות שנות השימוש בו ובדומיו, החל ב"אתיקה" כדרך החיים הטובים וכלה ב"אתיקה" כעיון פילוסופי בשאלות מוסריות. בפרק זה, משמעות הביטוי "אתיקה", תהיה כמשמעותו בהקשר של הביטוי הכללי "אתיקה מקצועית", או של ביטויים מיוחדים, כדוגמת "אתיקה רפואית", "אתיקה טיפולית", "אתיקה של המחקר המדעי", "אתיקה של העבודה הסוציאלית", "קוד אתי" וכדומה. בכל ההקשרים הללו, האתיקה היא תפיסה סדורה של האידיאל המעשי של התנהגות, במסגרת מקצועית, שהיא מסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת. כך, אתיקה במחקר מדעי היא תפיסה סדורה של האידיאל המעשי של התנהגות החוקר המדעי, במסגרת פעילותו המקצועית, וכך, אתיקה הנדסית היא תפיסה סדורה של האידיאל המעשי של התנהגות המתנדס, במסגרת פעילותו המקצועית, ובאותה צורה, אתיקה של פסיכולוג טיפולי היא תפיסה סדורה של האידיאל המעשי של התנהגות הפסיכולוג המטפל, במסגרת פעילותו המקצועית כפסיכולוג טיפולי. נבהיר, עתה, בקצרה את מרכיביו של אפיון המושג "אתיקה" בנוסח זה שלפנינו. לשם הנוחיות, נלך מן הסיפא אל הרישא.

פעילות אנושית מיוחדת: יש פעילות אנושית שניתן לומר עליה שהיא טבעית, מפני שכל אדם רגיל, בכל מצב רגיל, יודע לבצע אותה היטב ואף ללא קושי. כזו היא, לדוגמה, הפעילות המילולית, של דיבור ושל ההאזנה לדיבור, מרגע שהילד סיים את תקופת רכישתה של שפתו הטבעית, שפת הוריו. לעומת זאת, לא כל אדם רגיל, במצב רגיל, יודע לכתוב תכנית מחשב להשוואת טביעת אצבעות או להניע כוח צבאי גדול ומורכב לכבוש מתחם מבוצר של האויב. אלה הן דוגמאות לפעילות אנושית שניתן לומר עליה שהיא מיוחדת. הבחנה זו, בין פעילות אנושית טבעית לבין פעילות אנושית מיוחדת, מציעה לנו

הסבר מדוע אין לנו אתיקה של שיחת חולין, אבל יש לנו אתיקה של תכנות ואתיקה של פיקוד צבאי.

מסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת: יש פעילות אנושית שגם אם אינה טבעית, ולא כל אדם רגיל, במצב רגיל, יודע לבצע אותה, בכל זאת כל אדם יודע לבצע אותה, כשהוא נמצא בנסיבות מתאימות. דוגמה לפעילות כזו היא רכיבה על סוס מאולף. כל אדם יכול לשבת על גבו של סוס כזה, כשהוא עומד במקומו, ולא צריך יותר מאשר שכל ישר, רצון מכוון ונסיבות פשוטות, כדי לרכוש את המיומנות הנדרשת לעלות על גב הסוס המאולף ולהניע אותו להליכה איטית ורגועה במעגל. לעומת זאת, בכל תחום של פעילות מקצועית לא יספיקו שכל ישר, רצון מכוון ונסיבות פשוטות. לא כל אדם רגיל, במצב רגיל, יודע לאבחן את הבעייה הרפואית ממנה טובל אדם המגיע לחדר-מיון בבית-חולים, אולם רופא באותו חדר-מיון יודע לעשות זאת, במסגרת המוגדרת של פעילותו כרופא בחדר-מיון.

הבחנה זו, בין פעילות פשוטה, אם גם לא טבעית, לבין פעילות מורכבת, במסגרת מוגדרת, מסבירה מדוע אין לנו אתיקה של רכיבה על סוס מאולף, אבל יש לנו אתיקה במסגרת מקצועית מוגדרת, כדוגמת אתיקה רפואית.

מסגרת מוגדרת של התנהגות יכולה להיות מסגרת מקצועית, כמו של הפסיכולוג, או מסגרת ארגונית, כמו של המרכז הרפואי, או מסגרת תפקידית, כמו של הפסיכיאטר המחוזי. המסגרות הללו אינן תלויות זו בזו. יכול אדם לפעול במסגרת מקצועית, מחוץ לכל מסגרת ארגונית. כזה הוא רופא המשפחה המסורתי, שעמד ברשות עצמו. יכול אדם לפעול במסגרת ארגונית, מחוץ לכל מסגרת מקצועית. כזה הוא ראש עמותה, הפועל לשם השגת מטרותיה בלא הכשרה מקצועית כלשהו. ויכול אדם לפעול במסגרת תפקידית, מחוץ לכל מסגרת מקצועית ומחוץ לכל מסגרת ארגונית. כזה הוא מנהיג רוחני, שהבריות נוהים אחריו, לא מפני שהוא עומד בראש ארגון מסוים ולא מפני שהוא בעל מקצוע מיוחד, אלא כמות שהוא, על יסוד אישיותו או מעמדו הערכי.

מסגרת מקצועית, שהיא מסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת: המסגרת המקצועית נבדלת, באופן עמוק ומכריע, מכל מסגרת אחרת של פעילות אנושית מיוחדת. הפעילות המקצועית שונה באופן משמעותי מן הפעילות שאינה כזו בכל אחד ממרכיביה העקריים: -- פעילות מקצועית נעשית על רקע גוף ידע שיטתי, שבלעדיו היא לא תיתכן. לרופא יש גוף ידע שיטתי בדבר מבנה גוף האדם ותפקודו. לעורכת הדין יש גוף ידע שיטתי בדבר החוק והפסיקה. לפסיכולוג הטיפולי יש גוף ידע שיטתי בדבר נפש האדם ומצוקותיו הנפשיות.

-- פעילות מקצועית נעשית באמצעות "ארגז כלים" שיטתי, מערכת מיומנויות המאפשרת לפתור בהצלחה בעיות מקצועיות. המפקד יודע כיצד להניע את חייליו לפעול למילוי המשימה המוטלת עליהם. העובדת הסוציאלית יודעת כיצד להקל על האדם בעת מצוקה מסוימת. השוטר יודע להפעיל כוח במינון נאות לשם אכיפת החוק.

-- פעילות מקצועית נעשית על רקע גוף ידע מעודכן ובאמצעות "ארגז כלים" המשתכלל בלי הרף. פעילות מקצועית היא פעילות הכרוכה בלמידה מתמדת, לא רק מן הנסיון, של

האדם עצמו או של זולתו, אלא גם מן המתחדש הודות לאנשי המחקר, היוצרים ידע חדש, או לאנשי הפיתוח, היוצרים "כלי עבודה" חדשים.

- פעילות מקצועית נעשית מתוך הבנה. אפשר להשתמש בכלי זה או אחר מתוך "ארגו הכלים", להשתמש בתרגולת, שהיא סדרת פעולות המאפשרת לפתור בהצלחה בעייה נתונה והיא מן המוכן. אולם פעילות מקצועית באמצעות תרגולת מלווה בהבנתה, ביכולת להסביר מדוע התרגולת מספקת פתרון נאות לבעיה הנתונה. ההבנה מאפשרת להשיב על שאלות "למה?". בעולם מקצועי היא יכולה להיות לא רק הבנה לתפארת ההבנה, אלא גם הבנת עקרונות המאפשרים לפתור בעיות לא רגילות, בעיות שאין להן מענה בתוך "ארגו הכלים" השגרתית. השופט משתמש בהבנת החוק, כאשר הוא מפרש אותו, במיוחד כשהוא מסתמך על "רוח החוק". המהנדס משתמש בהבנת מעשי ידיו, כאשר הוא פועל בהתאם לעקרונות הפיסיקליים העומדים ביסוד השיטות ההנדסיות השגרתיות, כדי לתכנן מוצרים, מתקנים או תהליכים חדשים. הפטיכולוג הטיפולי יכול להשתמש בהבנת שיטה טיפולית, כאשר הוא נעזר בתשתית התיאורטית שלה, כדי לתפור בעיה שאי אפשר לפתור באמצעות השיטה הנתונה, המוגבלת.

התנהגות: חייו של האדם מתנהלים תמיד בכמה מימדים בבת אחת. עובדה חדשה, אודות עצמו או זולתו, אודות האדם או העולם, יכולה להתווסף לידיע של אדם, לעורר בו רגשות, עזים או מתונים, טובים או רעים, לחזק בו עמדות או להחליש אותן, לעודד בו רצונות או להעמיד מכשולים על דרכם, ליצור בו כוונות חדשות, להסיט כוונות נתונות או אף לבטל אותן כליל, לטלטל בו תוכניות, מן היסוד, או לאמץ אותן, כמות שהן, לדחוף אותו לפעול או לשתק אותו לחלוטין. כל המימדים הללו ממלאים תפקידים חשובים בחייו של אדם, אבל לא כולם מקבילים זה לזה. המתרחש בחלק מהם הוא מטבעו סמוי מן העין ואינו נתון, כמות שהוא, לבדיקה פומבית, ישירה ואמינה. רק מימד ההתנהגות, שהיא "חיצונית", הוא מטבעו גלוי לעין ונתון לבדיקה כזאת. לפיכך, ההבחנה בין מימד ההתנהגות לבין מימד הרגשות, לדוגמה, באה לידי ביטוי מובהק בכל אתיקה מקצועית. זו עוסקת בהתנהגות אנושית, במסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת, ולא ברגשות אנושיים, יהיו אלה חשובים ככל שיהיו.

אידיאל מעשי של התנהגות, במסגרת מקצועית, שהיא מסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת: ההתנהגות הנתונה של אדם, במסגרת פעילותו המקצועית, יכולה לעמוד למבחנים שונים, באמצעות אמות מידה שונות. התנהגות יכולה היות שגרתית או מקורית, לעמוד במבחן ערך היצירתיות או להיכשל בו. מבחן אחר מושתת על אמת המידה של הרצוי, מנקודת מבט מסוימת. יש הקשרים שבהם נקודת המבט הקובעת את הרצוי מתבטאת באמת המידה של התאמה לנטיית הלב של אדם מסוים. בהקשרים אחרים, נקודת המבט הקובעת את הרצוי מתבטאת באמת המידה של התאמה אל הראוי, שהוא הרצוי המנומק על יסוד מערכת ערכים או עקרונות נתונים.

אידיאל, בהקשר הנוכחי, הוא מערכת ערכים או עקרונות, הנותנת בסיס להכרעות מנומקות בדבר ההתנהגות הראוייה, בנסיבות הפעילות האנושית המיוחדת, במסגרת המוגדרת של המקצוע שלפנינו.

אידיאל מעשי, בהקשר זה, הוא מערכת ערכים או עקרונות, הנותנת בסיס להחלטות מנומקות כאלה, שהן מעשיות בתוכנן, לא רק במובן זה שהמדובר במעשים ובדפוסי התנהגות, אלא גם במובן זה שמדובר בהחלטות שאינן נבצרות מן היכולת הרגילה של שום אדם רגיל, במצב רגיל, בתוך המסגרת המקצועית של פעילותו. כדי להוציא אל הפועל החלטה כלשהי בדבר ההתנהגות הראוייה, כפי שהיא נגזרת מן האידיאל המעשי, אדם כזה צריך רק לדעת מהי ההחלטה ולדעות לקיים אותה. בלשון התורה, "לא בשמים היא". הביטוי "אידיאל" אינו בא להציב את ההתנהגות הראוייה בקו האופק או בסביבותיו, במקום שלא ניתן להגיע אליו, אבל תמיד ניתן להתקרב אליו. הביטוי "אידיאל מעשי" בא להדגיש זאת: יודע ורוצה, משמע, יכול.

בליבה של כל אתיקה מקצועית עומד, איפוא, אידיאל מעשי של התנהגות, במסגרת מקצועית, שהיא מסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת.

תפיסה סדורה של האידיאל המעשי של ההתנהגות, במסגרת מקצועית, שהיא מסגרת מוגדרת של פעילות אנושית מיוחדת: שורת ערכים ורשימת עקרונות, גם אם הן נותנות בסיס רחב ויציב להחלטות מנומקות בדבר ההתנהגות הראוייה, במסגרת פעילות מקצועית, עלולות להצטייר שרירותיות, כיוון שהן לובשות את הצורה של "קטלוג" של ערכים או של עקרונות. אם קוד אתי הוא אוסף של כללים, עשרות או מאות, בזה אחר זה, הוא יוצר את הרושם של "קטלוג" שרירותי: למה דווקא כללים אלה ולא אחרים, ולמה כל אלה ולא רק חלק מהם, ולמה לא אוסף אחר לגמרי של כללים? כך קוד אתי וכך גם כל הצגה אחרת של אידיאל מעשי של התנהגות. הם נראים שרירותיים, כל עוד אינם מצוגים על רקע של תפיסה סדורה, הבאה לידי ביטוי ברור בהצגה שיטתית של האידיאל המעשי, באופן המפיג את הרושם של "קטלוג" שרירותי. הצגה כזו מציגה הסבר של האידיאל המעשי, במונחיה של שיטה עיונית מתאימה, תפיסה סדורה.

העיסוק בתפיסות סדורות של אידיאלים, ובכלל זה – העיסוק בגיבוש של אידיאלים כאלה, הצגה ברורה שלהם, ניתוח של הנחות היסוד שלהם, איתור המסקנות המכריעות שלהם, ואף שיפור שלהם, הוא מלאכה פילוסופית מובהקת. כל אתיקה מקצועית היא, איפוא, בעלת היבט פילוסופי טבעי.

מרכיבי האידיאל המעשי

תפיסה סדורה בדבר האידיאל המעשי של ההתנהגות, במסגרת מקצוע כלשהו, תציג את מרכיביו של האידיאל המעשי של המקצוע, אותה מערכת ערכים או עקרונות, שהיא בסיס להחלטות מנומקות בדבר ההתנהגות הראוייה, במסגרת הפעילות המקצועית. להציג את המרכיבים של האידיאל המעשי, פירושו, להציג את המבנה הפנימי של אותה מערכת ערכים או עקרונות ואת ההגיון הפנימי שלה.

האידיאל המעשי של ההתנהגות, במסגרת מוגדרת של פעילות מקצועית, מורכב משלושה חלקים בסיסיים.

המרכיב הראשון של האידיאל המעשי של מקצוע כלשהו הוא ערך המקצועיות. מובן מאליו, כי מרכיב זה משותף לאידיאל המעשי של המקצוע הנתון ולאידיאל המעשי של כל מקצוע אחר. חלק מן התשובה הנכונה לשאלה "מהי ההתנהגות הראויה", במסגרת המקצוע הנתון, נובע מעצם העובדה שהמדובר במקצוע. כיוון שביסודו של כל מקצוע נמצא "ארגז כלים" שיטתי של המיומנות המקצועית, הרי בעל המקצוע חייב לשלוט בו היטב. כיוון שביסודה של כל עמדה מקצועית עומד גוף הידע של המקצוע, הרי בעל המקצוע חייב לבסס את ההחלטות המקצועיות שלו על גוף הידע הזה. כיוון שדרכו של הידע המקצועי ודרכה של המיומנות המקצועית שהם מתפתחים, מתרחבים, מעמיקים ומתעדכנים, הרי בעל המקצוע חייב לשקוד על שכלול גוף הידע ו"ארגז הכלים", בהתאם להתפתחותו של המקצוע. בכל אחת מן הדוגמאות הללו, התשובה לשאלה "מהי ההתנהגות הראויה", בהקשר כלשהו של פעילות מקצועית, תהיה מבוססת על ההכרה בכך שהמדובר בפעילות מקצועית.

כאמור, הדרך שעלינו לעבור, מן העובדה הנתונה, שהמדובר בהתנהגותו של בעל מקצוע, אל המסקנה המתחייבת, בדבר ההתנהגות הראויה לבעל המקצוע, אינה תלויה בזהותו של המקצוע. כל בעל מקצוע, כדוגמת מהנדס או פסיכולוג טיפולי, חייב לשלוט היטב בגוף מיומנות מסוים, שהוא אחד מיסודותיו של תחום הפעילות המקצועית שלו. כל בעל מקצוע, כדוגמת מפקד או עובד סוציאלי, חייב לבסס את ההחלטות המקצועיות שלו על גוף ידע, שגם הוא אחד מיסודותיו של אותו תחום של פעילות מקצועית. וכל בעל מקצוע, כדוגמת מנהל עסקי או חוקר משטרה, חייב לשכלל בהתמדה את גוף הידע המקצועי שלו, את גוף המיומנות המקצועית שלו ואת הבנתם, בהתאם להתפתחותו המתמדת של תחום הפעילות המקצועית.

המרכיב השני של האידיאל המעשי של מקצוע כלשהו הוא הייחוד המקצועי שלו. התשובה הנכונה לשאלה "מהי ההתנהגות הראויה" של רופא, בנסיבות מסוימות של פעילותו המקצועית כרופא, מבוססת לא רק על העובדה המוכרת שהרפואה היא מקצוע וכל פעילות רפואית היא פעילות מקצועית, אלא גם על העובדה שהרפואה היא, בין השאר, מקצוע של הגנה על חיי אדם, על בריאותו ועל האיכות הבריאותית של חייו, מפני שכנות מסוימות. ההתנהגות הראויה של הרופא תשקף לא רק את היותו בעל מקצוע ברפואה, אלא גם את היותו בעל מחויבות עליונה ומתמדת למאמץ של הגנה על החיים ועל הבריאות, מפני כל שכנות מוות, נכות, מחלה וכדומה. באופן מקביל, התשובה הנכונה לשאלה "מהי ההתנהגות הראויה" של מפקד במשטרה, בנסיבות מסוימות של פעילותו המקצועית כמפקד במשטרה, נעוצה לא רק בעצם העובדה, שאינה מובנת מאליה, שהפיקוד הוא מקצוע, גם בצבא וגם במשטרה, ושכל פעילות פיקודית היא פעילות מקצועית, גם בצבא וגם במשטרה, אלא גם בעובדה שהפיקוד הוא מקצוע של הנעת פקודים לביצוע מוצלח של משימות והפיקוד המשטרתי הוא מקצוע של הנעת פקודים לביצוע מוצלח של משימות לשם אכיפת החוק.

ההתנהגות הראויה של המפקד במשטרה תשקף לא רק את היותו בעל מקצוע הפיקוד במסגרת המשטרה, אלא גם את היותו בעל מחויבות מתמדת שלו להנעת פקודיו לביצוע מוצלח של המשימות הנתונות להם, לשם אכיפת החוק.

כל מקצוע עומד על כמה ערכים. לפעמים, אלה הם ערכים המשותפים לו ולמקצועות אחרים, כדוגמת ערך הטיפוליות, המשותף לרפואה ולעבודה הסוציאלית, לסייעוד ולפסיכולוגיה הטיפולית, או כדוגמת ערך הממלכתיות, המשותף לשופט, לפרקליט ולשוטר, בין השאר. לפעמים, אלה הם ערכים שאינם רווחים במקצועות אחרים, כדוגמת ערך החשאיות. בדרך כלל, לא ערך זה או אחר, אלא צירוף מסוים של ערכים הוא המייחד מקצוע מכל שאר המקצועות. הרפואה היא מקצוע העומד על ערכי הטיפול באדם, הנמצא במצב שיש בו סכנה בריאותית, לחייו, לבריאותו או לאיכות בריאותו, כדי לסכל את הסכנה או להקטין ככל האפשר את נזקה, באמצעים המבוססים על ההכרה המדעית של מבנה גוף האדם ותפקודו. בהיותו מקצוע טיפולי הוא דומה לעבודה סוציאלית ושונה מהנדסת מכונות. בהיותו מקצוע של הגנה על חיי אדם הוא דומה לפיקוד הלוחם, אבל גם שונה ממנו, ככל שההגנה מפני סכנה רפואית שונה מן ההגנה מפני סכנה צבאית. בהיותו מקצוע בעל תשתית מדעית הוא דומה לייעוץ גנטי ולזיהוי פלילי ושונה במידת מה מאדריכלות ובמידה רבה מעתונאות. צירוף הערכים האמורים הוא הייחוד המקצועי של הרפואה.

המרכיב השלישי של האידיאל המעשי של מקצוע הוא ערכי המעטפת החברתית. התשובה המלאה והנכונה לשאלה "מהי ההתנהגות הראויה" של אחות בבית חולים, בנסיבות מסוימות של פעילותה המקצועית, מבוססת לא רק על העובדה המוכרת שהסייעוד הוא מקצוע וגם לא על עובדה זו ועל הייחוד המקצועי של הסייעוד כמקצוע טיפולי מסוים, אלא גם על ערכים נוספים, שהאחות נדרשת לגלות להם נאמנות, כגון ערך הפרטיות של המטופל במסגרת הטיפול הרפואי, ובלשון אחרת – ערך הסודיות הרפואית. הדעת נותנת, כי האחות יכולה לבצע פעולות טיפוליות רבות, באופן מיומן ומוצלח, מבלי לכבד את הסודיות הרפואית. אפשר להקפיד על מינון מדויק של תרופות ועל תקינות מוחלטת של מכשירים, מצד אחד, ובאותה שעה להשיח בפרטי מהטופל, המחלה והטיפול, לא רק איתו, לא רק עם משפחתו הקרובה ועם הצוות הרפואי שלו, אלא גם עם כל אדם המגלה עניין, אם מטעמי קידבה נפשית, אם מטעמי עניין עתונאי, אם מטעמי סקרנות סתמית. האחות חייבת לא רק לבצע, במיומנות מקצועית, כל פעולה טיפולית הכרוכה בתרופות או במכשירים, אלא גם תוך כדי הקפדה על הפרטיות של המטופל, על הסודיות של הפרטים בדבר מצבו הרפואי, מפני שכך ראוי לעשות, מנקודת המבט של עקרונות המשטר הדמוקרטי, שבמסגרתו פועל בית החולים, שבמסגרתו מקיימת האחות את הפעילות המקצועית שלה. במסגרת המשטר הדמוקרטי, ערכיו הם ערכים מדכיים של המעטפת החברתית, וגם עליהם מבוססת התשובה המלאה והנכונה לשאלה "מהי ההתנהגות הראויה" של אחות, בהקשר מסוים של פעילותה המקצועית.

במדינה מתוקנת, ערכיו של המשטר הדמוקרטי באים לידי ביטוי בחוקתה של המדינה, בחוקיה או בדיניה, במדיניות הממשלה ובדרכי הבריות. ערכים אלה מחייבים את האחות, מפני שהיא אזרחית המדינה הדמוקרטית. הם מחייבים גם כשהיא בינה לבין עצמה וגם כשהיא מקיימת פעילות מקצועית של אחות, במסגרת המדינה. כשהיא בינה לבין עצמה, חובותיה הן כחובותיו של כל אזרח במדינה דמוקרטית. כשהיא מקיימת פעילות מקצועית של אחות, חובותיה הן חובות מיוחדות הנגזרים מעקרונות המדינה הדמוקרטית בדבר פעילותה המקצועית של האחות, כדוגמת החובה להקפיד על הסודיות הרפואית, גם מתוך כבוד למתחם הפרטיות של האזרח וגם מתוך דאגה לאזרח, שבלא ערובה לשמירה על הסודיות הרפואית, עלול להימנע מטיפול רפואי, אף אם בכך יסכן את חייו או את איכות בריאותו.

ערכי המשטר הדמוקרטי הם החשובים שבערכיה של המעטפת החברתית, שהוא המרכיב השלישי של האידיאל המעשי של מקצוע כלשהו, אולם הם לאו דווקא הערכים היחידים שלה. ערכיה של המעטפת החברתית יכולים לתת מעמד מיוחד להיבט מסוים של החיים האנושיים, מעבר לנדרש על פי עקרונות המשטר הדמוקרטי. לדוגמה, בחברה הישראלית, כך נדמה, המשפחה של האדם ממלאת מקום נכבד בחייו, בין אם הוא יהודי ובין אם הוא ערבי. עקב כך, האתיקה של המקצועות הטיפוליים חייבת למצוא את הדרך לבטא גם יחס ראוי למטופל וגם יחס ראוי למשפחתו, אם גם לא אותו יחס, כמובן. ולדוגמה נוספת, מנהג המקום יכול לבטא נאמנות מיוחדת לערך האחריות החינוכית. ככל שהתשובה הנכונה לשאלה "מהי ההתנהגות הראויה" של המהנדס, בהקשרי פעילותו המקצועית, מבוססת על ערך המקצועיות, על הייחוד המקצועי של ההנדסה ועל ערכי המשטר הדמוקרטי, עדיין ייתכן שהמהנדס לא יעסוק בשום פעילות של חינוך במסגרת המקצועית של ההנדסה, לא בהכשרה, לא בהדרכה, גם לא בחניכה של תלמידי הנדסה או של מהנדסים מעוטי נסיון מקצועי. עוד ייתכן, כי הוא כלל לא יראה את עצמו חייב להקדיש מזמנו, אפילו לא מדי פעם, לפעילות חינוכית כזו. לעומת זאת, ייתכן שערכיה של המעטפת החברתית יוסיפו על ערכי המשטר הדמוקרטי ערכים בדבר היחס הראוי לדורות הבאים, באופן שתיווצר חובה על בעל מקצוע לקחת חלק בהכשרת הדורות הבאים של בעלי אותו מקצוע. ערך האחריות החינוכית, המביא את בעלי המקצוע להשתתף בהכשרת הדורות הבאים של בעלי המקצוע, יכול להפוך חלק מן הייחוד המקצועי של אותו מקצוע, אולם בהחלט ייתכן, כי הוא לא יעבור מן המעמד של ערך של המעטפת החברתית לערך של הייחוד המקצועי. שהרי הדעת נותנת, כי נמצא בין ערכיה של המעטפת החברתית דבקות רבה יותר בערך האחריות החינוכית, ככל שנתבונן במדינה צעירה יותר, המקדישה מאמצים נמרצים ומיוחדים לכינון תשתית יציבה ומוצלחת לכל ההיבטים המרכזיים של החיים האזרחיים. בעוד מדינה מפותחת יכולה להפקיד את החינוך המקצועי בידי חלק קטן מבעלי המקצוע, הרי שמדינה חדשה ואפילו מדינה מתפתחת תרצה לראות התגייסות כללית של בעלי המקצוע למאמץ המשותף לכונן קהילה מקצועית יציבה.

זהו, אפוא, המבנה הבסיסי של האידיאל המעשי במסגרת מקצוע. התשובה הנכונה והמלאה לשאלה בדבר ההתנהגות הראויה, בהקשר כלשהו של פעילות מקצועית, מבוססת על ערכי המקצועיות, ערכי הייחוד המקצועי וערכיה של המעטפת החברתית ובהם, בראש ובראשונה, ערכיו של המשטר הדמוקרטי, שבמסגרתו מתנהלת הפעילות המקצועית.

המבנה הבסיסי הזה ניתן להצגה בתמונה שנקרא לה "המרובע הבסיסי" של ערכי המקצוע. הנה ההגיון הפנימי של תמונת "המרובע הבסיסי": חלק מערכיו של מקצוע הם "פנימיים" וחלק הם "חיצוניים". הערכים "הפנימיים" של המקצוע כוללים את הערכים המשותפים לכל המקצועות, באשר הם תחומי פעילות מקצועיים, מצד אחד, ואת הערכים שאינם משותפים לכל המקצועות, הלא הם ערכי הייחוד המקצועי, מצד שני. הערכים "החיצוניים" של המקצוע כוללים את הערכים של החלק "המאורגן" של המעטפת החברתית, שהם ערכי המשטר הדמוקרטי, מצד שלישי, ואת הערכים של החלק "הלא מאורגן" של המעטפת החברתית, שהם ערכיה של חברת האזרחים, בנוסף על ערכי המשטר הדמוקרטי, מצד רביעי.

אתיקה ומשפט: הרף והסף

בנקודה זו ראוי להבהיר את ההבדל בין עולם האתיקה המקצועית, כפי שהוצג עד כאן, בקיצור נמרץ, לבין עולם המשפט, שגם בו עשויה לעלות, מדי פעם, שאלת טיב מעשיו של אדם, בנסיבות מסוימות של פעילותו המקצועית. לכאורה, המדובר בשני עולמות שכנים ואף דומים זה לזה, שהרי שניהם באים אל האדם המקצועי בלבוש של חובות חכיות, איסורים והיתרים. לאמיתו של דבר, אלה הם שני עולמות נבדלים ואף שונים זה מזה, בטעמיהם ובדרכיהם.

שוב ניעזר בתמונה המסברת את העין. נתאר לעצמנו אדם הנמצא במצב שבו עליו לקבל החלטה מקצועית לפעול בדרך מסוימת. בכל מצב כזה, עומדות לרשותו של האדם דרכי פעולה אפשריות רבות, ביניהן גם כאלה הדומות זו לזו ברעיון המרכזי שלהן אבל שונות זו מזו בפרטים וגם כאלה השונות זו מזו לחלוטין, ברעיון ובפרטים כאחד.

לוחם, בעיצומו של קרב, במהלך אימון או בשעות של שיגרה, יכול לחרף את נפשו, כדי לחלץ פצוע מן השטח, יכול לזרוב את חבריו לעשות זאת, בלעדיו, יכול להתעלם מן הפצוע, לפי שעה או עד הסוף, יכול להתחמק מן המערכה בנימוק מתוחכם או שקוף, יכול לקפוא על מקומו באפס מעשה, בפחד מצמית או בהעמדת פנים, יכול אפילו לברוח, ועוד כהנה וכהנה.

נניח, לשם הצגה פשוטה של הרעיון המרכזי, כי ניתן לערוך את כל דרכי הפעולה האפשריות "מלמעלה למטה", מן הדרכים המוצלחות ביותר לפעולה אל הדרכים הכושלות ביותר, מן הטובות ביותר אל הרעות ביותר. נתאר לעצמנו, אפוא, תמונה של "קשת דרכי הפעולה האפשריות", כשהיא מסודרת במתכונת של סולם, במובן של סקאלה. כמובן שתמונה פשוטה שכזאת אינה יכולה להציג את כל היבטיה של הקשת האמיתית של דרכי

הפעולה האפשריות. ראשית, הסדר בקשת הדרכים יכול להיות תלוי בהקשר. לוחם, בעיצומה של הסתערות בשדה הקרב, אינו אמור להיעצר ברגע שחבירו נפצע, כדי לחבוש אותו, אלא אמור להמשיך בהסתערות ולהניח את הטיפול בפצוע או לחבוש שיגיע מאחור או לעצמו עם תום ההסתערות. ועם זאת, במהלך אימום, אותו לוחם אמור להפסיק את התרגול כדי לחבוש חבר שנפצע. שנית, הסדר בקשת הדרכים הוא לאו דווקא חד-ממדי. הוא יכול להיות דו-ממדי או אפילו רב-ממדי, ולא חד-ממדי, במתכונת של סקאלה פשוטה, שהרי ייתכנו אמות-מידה שונות לסידור דרכי הפעולה האפשריות בזו אחר זו ויש טעם להשתמש בכל אחת מאמות-המידה הללו, לצורך זה או אחר. מצד אחד, אפשר לסדר את קשת הדרכים על פי רמת ההישגים המובטחים בסופה של כל דרך. מצד שני, אפשר לסדר את קשת הדרכים על פי רמת "המתירים" הכרוכים בכל אחת מהן. הדעת נותנת, כי שתי אמות-מידה אלה יציעו לנו סידורים שונים של קשת דרכי הפעולה האפשריות. בכל זאת, לצורך הבהרת היחסים שבין האתיקה לבין המשפט, נוכל להסתפק בתמונה הפשוטה של קשת חד-מימדית נתונה של דרכי הפעולה האפשריות.

נניח, איפוא, כי לפנינו קשת מסוימת של דרכי הפעולה האפשריות של אדם, במצב שבו עליו לקבל החלטה מקצועית. בלשון אחרת, לפנינו אדם, בעל מקצוע, המוכרח לברור לעצמו מקום בקשת הנתונה, הווה אומר, להחליט ללכת בדרך פעולה מסוימת, מבין כל דרכי הפעולה האפשריות.

על פני קשת כזאת של דרכי פעולה אפשריות מסתמנים שני קווים, האחד במעלה הסולם של הקשת, אם גם לא ממש בקצהו העליון, והאחר בתחתית הסולם של הקשת, אם גם לא ממש בקצהו התחתון. לקו העליון נקרא "הרף". בתמונה הזאת הוא מייצג את האתיקה. לקו התחתון נקרא "הסף". בתמונה הנוכחית הוא מייצג את המשפט. הקווים הללו, "הרף" ו"הסף", מחלקים את הקשת כולה לשלושה חלקים טבעיים: הקטע שמן "הרף" ומעלה, הקטע שבין "הרף" לבין "הסף" והקטע שמן "הסף" ומטה. חשוב להבין את מהותו של כל אחד משלושת הקטעים האלה, כדי להבין היטב את היחסים שבין עולם האתיקה של מקצוע מסוים לבין עולם המשפט, ככל שהוא מופיע בעולמו של מקצוע.

"הרף" מייצג את האתיקה המקצועית, את האידיאל המעשי של ההתנהגות המקצועית. הוא "הרף" של ההתנהגות הראוייה, מנקודת המבט המקצועית. פעולה בגובה "הרף" או למעלה ממנו היא בגדר התנהגות ראוייה, שהיא התנהגות בהתאם לאידיאל המעשי של ההתנהגות המקצועית. הקטע שמן "הרף" ומעלה, בתוך קשת דרכי הפעולה האפשריות, הוא המתחם הראוי של ההתנהגות המקצועית, על פי האתיקה של המקצוע. הרכבו של המתחם הראוי נקבע, כמובן, על פי ערכי המקצוע.

"הסף" מייצג את המשפט, ככל שהוא נוגע לעולם המקצוע, את התפיסה המחייבת של ההתנהגות החוקית, את "סף" ההתנהגות המותרת על פי הדין, מנקודת המבט המשפטית. פעולה בגובה "הסף" או למטה ממנו היא בגדר התנהגות עבריינית, התנהגות בניגוד לתפיסה המחייבת של ההתנהגות החוקית.

הקטע שמן "הסף" ומטה, בתוך קשת דרכי הפעולה האפשריות, הוא המתחם הפלילי של ההתנהגות המקצועית, על פי המשפט של המדינה. הרכבו של המתחם הפלילי נקבע, כידוע, על פי הדין, כלומר על פי החוק והפרשנות הניתנת לו, במיוחד ע"י בית-המשפט.

למען הדיוק, נזכיר היבט פשוט של היחס בין "הרף" לבין "הסף", בתמונה זו, שכלל אינו מובן מאליו בכל הקשר. בתמונה המוצעת כאן, "הרף" הוא לעולם גבוה מן "הסף". אכן, בדרך כלל "הרף" הוא יותר גבוה ואולי אפילו הרבה יותר גבוה מן "הסף". לאמיתו של דבר, היחסים בין "רף" מסויים לבין "סף" מסויים יכולים, לפעמים, להיות יותר מורכבים. כך לדוגמה, ניתן לשאול מהם הגבולות של חסיון אינפורמציה מסוג מסויים, בתחום פעילות מקצועית, כדוגמת רפואה או עבודה סוציאלית, ייעוץ כלכלי או עתונאות. ייתכנו נסיבות שבהן המערכת האתית של שיקולי "הרף" והמערכת המשפטית של שיקולי "הסף" יובילו אותנו אל התמונה הטבעית, שבה "הרף" גבוה מן "הסף", אבל ייתכנו גם נסיבות אחרות, שבהן המערכת האתית של שיקולי "הרף" והמערכת המשפטית של שיקולי "הסף" יובילו אותנו לתמונה שבה "הסף" גבוה מן "הרף", במדינה מסויימת, בתקופה מסויימת. הגם שזהו מצב חריג, יש טעם לעסוק בו בכובד ראש, אולם לפי שעה נוסיף ונשתמש בתמונה שלנו, בה "הרף" הוא למעלה מן "הסף"

בין "הרף" לבין "הסף" נמצא המתחם הבינוני. פעולה במתחם זה היא בגדר התנהגות לא ראוייה, מנקודת המבט האתית, שהרי היא מתחת לאותו "רף", ובאותה שעה היא בגדר התנהגות מותרת, מנקודת המבט המשפטית, שהרי היא מעל אותו "סף". מתחם זה, המייצג בתמונה שלנו את הרעיון שהרף והסף הם שני קווים שונים, הוא גם מוקד מתמיד, טבעי ומובהק, של תהליכים קלוקלים-המופיעים, גם במקומותינו, אפילו חדשים לבקרים, כאשר בהעדר הבנה או בהעדר יושרה לא נשמרת כראוי ההבחנה החדה שבין הסף לבין הרף. נקודת המוצא, בתהליך קלוקל כזה, יכולה להיקרא בשם "כשל העבריינות". בנקודת המוצא הזאת, אנו עומדים לנוכח התנהגות מקצועית בינונית, התנהגות הנמצאת בתוך המתחם הבינוני. מנקודת המבט של האתיקה, זוהי התנהגות לא ראוייה, שהרי היא מתחת לקו "הרף". זוהי התנהגות לא ראוייה, התנהגות העומדת בניגוד לנורמות המקצועיות, המבטאות כראוי את האידיאל המעשי של המקצוע, את מכלול ערכיו. כאן הגענו אל קירבתה של נקודת הכשל. התנהגות בניגוד לנורמות של תחום מסויים ניתנת לתיאור במונחים של "התנהגות עבריינית", מנקודת המבט של התחום. התנהגות בינונית מצטיידת, איפוא, כהתנהגות עבריינית. בצעד הבא אנחנו מגיעים לנקודת הכשל עצמה. בצעד הבא אנחנו עומדים לנוכח תגובה על התנהגות בינונית במתכונת המוכרת ביותר של תגובה על "התנהגות עבריינית", הלא היא המתכונת שבה מגיב. עולם המשפט על התנהגות עבריינית. תגובתו של עולם המשפט על התנהגות שלכאורה היא התנהגות עבריינית מורכבת מסידרה של פעולות, בתוך מסלול של חקירה, אישום, שפיטה וענישה. מי שלקה בהתנהגות עבריינית עשוי למצוא את עצמו מרצה עונש, שהשית עליו בית המשפט, בתום הליך הוגן ונאות.

כיוון שזוהי מתכונת התגובה של עולם המשפט על התנהגות עבריינית, נאמר לנו בנקודת הכשל, הרי מן הראוי הוא שנגיב באופן מקביל על כל התנהגות עבריינית, גם מחוץ לעולם המשפט. וכך, בנקודת הכשל, אנחנו נדחפים אל המסקנה, כי גם לנוכח התנהגות שהיא עבריינית רק במובן זה שהיא בתוך המתחם הבינוני, מתחת ל"רף", גם אם אינה עבריינית במובן המשפטי, מפני שהיא מעל ה"רף", בכל זאת מן הראוי לקיים חקירה, העשוייה להביא לאישום, המביא לשפיטה, העשוייה להביא לענישה. לפיכך, כשם שעולם המשפט נוהג כראוי כשהוא מעניש את העברייני, באופן מעשי וכואב, לאחר הליך הוגן ונאות, כך גם עולם האתיקה ינהג כראוי אם יעניש את העברייני, באופן מעשי וכואב, לאחר הליך הוגן ונאות. המעבר הזה, מן המקום של הענישה בעולם המשפט, אל המקום האמור להיות לה בעולם האתיקה הוא כשל העבריינות.

זהו כשל, מפני שמתכונת התגובה של עולם המשפט על התנהגות עבריינית נגזרת ממטרותיו של עולם המשפט, כך שיש טעם טבעי להשתמש בה בעולמה של פעילות אחרת, רק בה במידה שזו שותפה לעולם המשפט במטרותיה העיקריות, עם זאת, בעולמה של פעילות אחרת, שאינה חולקת עם עולם המשפט את מטרותיה העיקריות, אין זה מובן מאליו, כי המתכונת הראוייה לתגובה על התנהגות עבריינית היא אותה מתכונת מוכרת של חקירה, אישום, שפיטה וענישה. אדרבא, הבנת ההבדלים שבין מטרות הפעילות בעולם המשפט לבין מטרות הפעילות בעולם האתיקה מביאה אל המסקנה, כי מתכונת התגובה בעולם המשפט כלל אינה מתאימה להיות מתכונת התגובה בעולם האתיקה.

תכליתה של כל פעילות בעולם האתיקה של מקצוע מסויים היא לתרום למאמץ להגיע לידי כך שכל פעילות בתחומו של המקצוע תעמוד בדרישות של האידיאל המעשי שלו. זוהי תכליתה של ההכשרה האתית במסגרת ההכשרה המקצועית חזו חייבת להיות גם תכליתה של התגובה האתית על מה שנראה כעבירה אתית. שעה שבעולם המשפט, הפעילות באה לממש את הצדק, בהתאם לחוק, כפי שהוא מתפרש בדין, בעולם האתיקה של כל המקצועות (מלבד אלה הנעוצים בעולם המשפט, כגון החקירה, עריכת הדין והשפיטה) הפעילות לא באה לשרת את הצדק, אלא את האידיאל המעשי של המקצוע. שעה שבעולם המשפט, מימוש הצדק הוא הערך הנותן לכל פעילות את משמעותה, את הטעם של עצם קיומה, בעולם האתיקה של מקצוע (לא-משפטי) מימוש הצדק יהיה אמנם כלול במרובע הבסיסי עליו עומד האידיאל המעשי של המקצוע, אבל הוא לא יהיה מה שנותן לכל פעילות את משמעותה, את טעמו של עצם קיומה. פעילותו המקצועית של השופט באה לשרת את הצדק, שעה שפעילותו המקצועית של הרופא באה לשמור על חיי אדם ועל איכות בריאותו, בגבולות הצדק. זהו הבדל עמוק, בעל מסקנות עיוניות ומעשיות חשובות.

תגובה נאותה על התנהגות במתחם הבינוני חייבת להיעשות בגבולות הצדק, כנדרש על פי החוק, אולם המטרה שהיא אמורה להשיג אינה גילוי נאמנות לצדק, אלא העלאת הרמה של הפעילות המקצועית לגובה "הרף" ואף למעלה ממנו. אין שום בסיס עיוני לשענה, כי נוכח התנהגות במתחם הבינוני יש הצדקה אתית, במונחי הערכים שבמרובע הבסיסי, לנקוט בפעולה עונשית כנגד מי שפעולתו המקצועית היתה מתחת ל"רף". ייתכן שפעילותו

המקצועית כלל לא פגעה בצדק, למרות שפגעה בצד אחד של המרובע הבסיסי של המקצוע. לדוגמה, מהי התגובה הראויה על התנהגותו של רופא, כשניסה לפתור סידרה נתונה של בעיות רפואות והצליח לעשות זאת רק ב-20% של המקרים, שעה שעמיתיו, רופאים אחרים, שעסקו אף הם בנסיונות לפתור סדרות מקבילות של בעיות בדיוק מאותו סוג, הצליחו לפתור אותן ב-25% של המקרים? אם נבדוק את הפעילות המקצועית של הרופא הזה, בסדרת הטיפולים שלפנינו, בהשוואה לפעילות המקצועית של הרופאים המקבילים, ייתכן שנמצא ליקוי כלשהו, שיעיד על רמת התנהגות לקויה, "מתחת לרף". ייתכן שהוא לא מעודכן לגבי המינון האופטימלי של תרופה מסוימת שהוא נותן, בניגוד לעמיתיו, שהתעדכנו היטב יותר מהר ממנו. ייתכן שהוא לא מעודכן, מפני שלא הגיע לידיעתו ערוץ התעדכנות חדש, המוכר לעמיתיו. הרופא הזה אינו ראוי לשום עונש. התגובה הראויה על הליקוי שהתגלה בפעילות המקצועית שלו צריכה להיות עזרה מקצועית, שתגרום לו גם להיות מעודכן בדבר המינון האופטימלי וגם להכיר את ערוץ ההתעדכנות החדש, שיאפשר לו להתעדכן היטב ועד מהרה, כדוגמת עמיתיו. הרופא הזה אינו ראוי לשום עונש, מפני שפעולה מתחת ל"רף" אינה חטא, אם אין בה זדון או התרשלות או כיוצא באלה. אין שחר לסענה, כי הסלת עונש על רופא שכזה תשפר את אתווי ההצלחה שלו, בסידרת הטיפולים הבאה. התגובה האתית חייבת לחזק את יכולתו המקצועית של האדם ולא לגרום לו רעה תחת חולשה. הלוגיקה של עונש תחת חטא, שבמובן מסויים היא הלוגיקה של עין תחת עין, היא הלוגיקה של עולם המשפט, בשירות הצדק. הלוגיקה של התגובה האתית שונה ממנה לחלוטין: לא מכה תחת מכה, לא רעה תחת רעה, לא עונש תחת חטא, אלא חיזוק תחת חולשה, תרופה תחת מחלה, בניין תחת קריסה. התגובה ההולמת התנהגות מתחת ל"רף" האתי שונה לחלוטין מן התגובה ההולמת התנהגות מתחת ל"סף" המשפטי. בלבול היוצרות ממאיר, כיוון שהוא מביא על האדם עונש מיותר ומונע ממנו עזרה חיונית.

כדי לא להיפגע מנזקיו של כשל העבריינות, עלינו להרחיק את עצמנו לא רק מבלבול היוצרות המוליד את הכשל, אלא גם מטשטוש הלשון המקל על בלבול היוצרות. מושג העבריינות, הכרוך בשיחת החולין במושגי המחשבה הזדונית והענישה הגומלת לרשע רע כרשעתו, אינו מתאים לעולם האתיקה. אילו יכולנו ללמד את הבריות לשון מדויקת, היה עלינו ללמד את לשונם להישמר מן הביטוי "עבריינות אתית" ואף "עבריינות" בעלמא, ככל שהמדובר בעולם האתיקה.

רשלנות הלשון היא מבנותיה של רשלנות המחשבה. כשל העבריינות, שתחילתו ברשלנות הלשון ואחריתו בנזקי המעשה, אינו הפרי היחיד של רשלנות המחשבה שביסודו ואף לא הפרי הבאוש ביותר, המזיק ביותר, של אותה רשלנות מכשילה. ייתכן, כי הפרי הגרוע ביותר של רשלנות המחשבה שביסוד כשל העבריינות הוא רעיון הדין המשמעותי, הרווח בקהילות מקצועיות וארגוניות רבות. בלבול היוצרות שבכשל העבריינות ניכר כבר בצירוף המילים "דין משמעותי", שהוא מלאכת שטטנו של הדין עם המשמעת, של הדין, הנעוץ בעולם המשפט, עם המשמעת המקצועית או הארגונית, הנעוצה בעולם האתיקה. אילו יכולנו לשמור על ההבחנה בין שני העולמות הללו, לא רק במישור המושגים, אלא גם

במישור המעשים, היה זה מן הראוי לשקול היטב את הדרך המוצלחת ביותר להחליף את הדין המשמעתי, בכל מקום שהוא קיים בו ובכל מתכונת שהוא קיים בה, בהסדרים חלופיים נאותים. כל הסדר כזה יחלק לשני חלקים נפרדים את מתחם הפעולות המקצועיות הנבדקות במסגרת הפעילות של מנגנון הדין המשמעתי. חלק אחד של מתחם הפעולות המקצועיות הנבדקות, זה שיש בו בדיקה של התנהגות שהיא לכאורה בתחתית המתחם הבינוני, יצורף לתחום העיסוק של עולם המשפט. כאן תיבדק התנהגות שלכאורה היא נגועה בהתרשלות, לדוגמה, וכאן תגובש תגובה נאותה, כביטוי של הצדק. אמנם המדובר בהתנהגות שאינה מתוך המתחם הפלילי, אלא משולי המתחם הבינוני, אבל בכל זאת, ייתכן לספח אותה אל תחום העיסוק של המערכת המשפטית, משום שהגבול בין המתחם הבינוני לבין המתחם הפלילי אינו חד ונחרץ. חלק שני של מתחם הפעולות המקצועיות הנבדקות במסגרת הפעילות של מנגנון הדין המשמעתי, זה שיש בו התנהגות במתחם הבינוני, אבל לא בתחתיתו, יצורף לתחום העיסוק של עולם האתיקה, שיעסוק בו כדרך שהוא אמור, על פי טבעו, לעסוק בכל התנהגות שהיא מתחת ל"רף", גם לבדוק את ההתנהגות לאור האידיאל המעשי של המקצוע וגם לגבש תגובה מקצועית נאותה כדי להעלות את הרמה המקצועית של הפעילות. לפי הצעה זו, מנגנוני המשמעת של קהילה מקצועית לא יתנהלו כבתי-דין, אלא במתכונת של גופים מקצועיים המיומנים בניהול בדיקות מקצועיות וגיבוש תגובות מקצועיות נאותות, שהן חינוכיות מטיבן. מובן מאליה, כי הרעיון המוצע כאן, בדבר הביטול הכללי של הדין המשמעתי, בכל מקום שבו הוא נוהג, הוא רעיון מרחיק לכת, הטעון הצדקה מלאה, על יסוד ניתוח מעמיק ובחינה מפורטת, אבל כיוון שאין כאן מקום להאריך בזה, נשאיר אותו בצריך עיון.

קוד אתי

קהילה מקצועית יכולה להחזיק בתפיסה מסוימת בדבר האידיאל המעשי של ההתנהגות במסגרת המקצוע, מבלי לגבש את התפיסה במלואה, מבלי לנסח אותה במדוקדק ומבלי להעלות אותה על הכתב. לשון אחרת, קהילה מקצועית (וכך גם קהילה ארגונית, שלא נעסוק בה כאן) יכולה להיות בעלת אתיקה, מבלי להיות בעלת קוד אתי.

נשאלת, אפוא, השאלה: מהו תפקידו של קוד אתי, במסגרת מקצועית נתונה, המתפקדת באופן משביע רצון גם בלעדיו?

בניגוד לדעה רווחת, קוד אתי אינו תרופה למחלה. קהילה מקצועית שהתגלתה בה בעיה אתית חמורה, אינה אמורה להפיג את המצוקה שהתגלתה בפעילותה ע"י כתיבת קוד אתי. אם מחלה התגלתה בה, תרופה נחוצה לה. שימוש בתרופה הוא צעד חריג. אדם חולה נזקק לתרופות כל עוד הוא חולה או מועד לחלות. אדם בריא אינו נזקק לתרופות ואם הוא ישתמש בהן שלא לצורך הן לא יועילו לבריאותו אלא יזיקו לה. לפיכך, תמונת הקוד האתי כתרופה אינה נכונה. קוד אתי אינו מיועד לשעה חריגה של מחלה. אדרבה, קוד אתי נועד לשעה שגרתית של בריאות מקצועית.

תמונת המעבר מקהילה מקצועית שאין לה קוד אתי לקהילה מקצועית שיש לה קוד כזה אינה, אפוא, תמונת המעבר ממצבו של חולה שאין בידיו תרופה למצבו של חולה שיש בידיו תרופה. התמונה הנכונה של הצעד הנעשה במעבר מתפקוד ללא קוד אתי לתפקוד בעזרת קוד אתי היא התמונה של עליית מדרגה בסולם העיסוק באתיקה המקצועית. קהילה מקצועית יכולה לעסוק באתיקה המקצועית שלה באופן מובלע, כשם שהיא יכולה לעסוק בה במפורש. היא יכולה לעסוק בה באופן מפורש ומזדמן, כשם שהיא יכולה לעסוק בה באופן מפורש וסדיר. היא יכולה לעסוק בה באופן מפורש וחלקי, כשם שהיא יכולה לעסוק בה באופן מפורש ומלא. היא יכולה לגבש אותה במפורש במונחים כלליים, כשם שהיא יכולה לגבש אותה במפורש במונחים מפורטים. כשהיא עוברת מעיסוק מובלע לעיסוק מפורש, כשהיא עוברת מעיסוק מזדמן לעיסוק סדיר, כשהיא עוברת מעיסוק חלקי לעיסוק מלא, כשהיא עוברת מעיסוק כללי לעיסוק מפורש, בכל אחד מן המעברים הללו היא עולה בסולם של העיסוק באתיקה שלה. וכך גם כשהיא מגבשת לעצמה תפיסה מלאה ומדויקת בדבר האידיאל המעשי של ההתנהגות במסגרת המקצוע, מעלה אותה על הכתב בדמותו של קוד אתי, מאמצת אותו כקוד מחייב באופן אתי ונוקטת בצעדים להטמעתו ברחבי הקהילה. גם בכך היא מעלה את עצמה במעלותיו של סולם העיסוק שלה באתיקה של עצמה.

עיתוי הכתיבה של קוד אתי הוא, לפיכך, העיתוי המתאים לעליית המדרגה של העיסוק באתיקה המקצועית. העומד ביציבות על מדרגה כלשהי בסולם, חייב לשאול את עצמו, האם הוא מסוגל לעלות עוד מדרגה באותו סולם. אם יתמהמה, לא יעמוד במקום הראוי לו על הסולם. אם ייחפז, ימצא את עצמו מתנדנד על הסולם במקום שאינו הולם אותו. שאלת העיתוי המדויק המתאים להופעתו של קוד אתי היא, אכן, שאלה קשה ונכבדה.

כאשר קהילה מקצועית מגיעה למסקנה כי השעה יפה לגיבוש קוד אתי, היא ניצבת בפני מלאכה מורכבת. הנה כמה דוגמאות לשאלות שיש להשיב עליהן, באופן מלא ושיטתי, לפני שניגשים להעלות אות אחת על הכתב:

[1] קהל היעד: מהי זהותה של הקהילה המקצועית שהמסמך נועד להיות הקוד האתי שלה? כדי להשיב על שאלה זו, צריך לשקול אפשרויות שונות ולתת את הדעת על יתרונותיה של כל אחת מהן ועל חסרונותיה: האם הקוד האתי אמור להתאים, כמות שהוא, לכולם? אולי מוטב שיהיה לו חלק המתאים לכולם בצד חלקים מיוחדים המתאימים לאותם חלקים של הקהילה המקצועית המתמחים בפתרון בעיות מסוגים מסוימים, ואולי מוטב שיהיה קוד אתי נפרד לכל תחום התמחות בתוך הקהילה המקצועית?

[2] עומק המסמך: באיזו מידה אמור הקוד האתי להסביר את עצמו? טוב, כדי להשיב על שאלה זו, צריך לשקול אפשרויות שונות ולהשוות ביניהן. קודים אתיים רבים כוללים נורמות אתיות ותו לא. קודים אחרים כוללים נורמות כלליות, המוצגות בתור הבסיס הנורמטיבי של נורמות מפורטות. קיימים קודים אתיים הכוללים ערכים, שהם חלקים מרכזיים של האידיאל המעשי ועליהם עומדות כל הנורמות האתיות. הקוד האתי של צה"ל, "רוח צה"ל: ערכים וכללי יסוד", כולל לא רק נורמות וערכים, אלא גם הסברים תמציתיים

של כל אחד מערכי הצבא. קוד כזה מסביר את עצמו, במידה רבה יותר מקוד הכולל רק רשימה ארוכה של נורמות מפורטות.

[3] תוקף המסמך: מהו מקור הסמכות המחייבת של הקוד האתי?

כדי להשיב על שאלה זו, צריך להכיר את מפת האפשרויות לעגן קוד אתי מחייב בעולמה של קהילה מקצועית. המציאות הישראלית מזמנת קשת שלמה של דוגמאות. חלק מן האתיקה הרפואית כלול בחוק זכויות החולה, שהוא בגדר חקיקה ראשית. חלק מכללי האתיקה של הפסיכולוגיה הקלינית כלולים בתקנות של שר הבריאות, שהן בגדר חקיקה משנית. כללי האתיקה של לשכת עורכי הדין נקבעים ע"י מוסדות הלשכה עצמה, באישור שר המשפטים. בצד כל ההסדרים הללו, שלכל אחד מהם יש היבט משפטי ברור, קיימים הסדרים שאין להם כל מעמד משפטי כזה. תקנון האתיקה של מועצת העיתונות, לדוגמה, הוא תקנון שקיבלו על עצמם ועל חבריהם גופים מסוימים של עיתונאים, מצד אחד, ועורכים ומו"לים, מצד שני. עיתונאי, עורך ומו"ל אינם חייבים להיות חברים בגופים הללו, כך שכללי האתיקה של מועצת העיתונות חלים עליהם לא מתוקף החלטתם לקבל את הכללים האלה על עצמם, אלא מתוקף המנהג רווח לראות את הכללים האלה בתור הכללים המקובלים בקהילה המקצועית של העיתונות.

כפי שהובהר בסעיף קודם, מן הראוי, לדעתי, להפריד היטב בין האתיקה לבין המשפט, בין העיסוק ב"רף" לבין העיסוק ב"סף". הפרדה כזאת מטילה צל על חלק מן ההסדרים הללו, שיש בהם קירבת יתר של תחום השיקולים האתיים ושל תחום השיקולים המשפטיים אן אפילו טשטוש גמור של ההבדלים ביניהם.

[4] הסמעת הקוד האתי: מה השימוש שיעשה בקוד האתי, כדי להטמיע את תוכנו בקהילה המקצועית?

קוד אתי משול למצפן. לא מספיק שהוא קיים. כדי שתהיה לו השפעה על חייו של הנווט, עליו להכיר את המצפן, להבין אותו, להשתכנע בערכו, לדעת להשתמש בו, להרגיל את עצמו לעשות בו שימוש כראוי. קהילה מקצועית שיש לה קוד אתי משולה לנווט שיש לו מצפן. כדי שתהיה לקוד השפעה על אורחות חייה של הקהילה המקצועית, עליה להביא לידי כך שכל אנשי המקצוע יכירו את הקוד, יבינו את התפיסה המתבטאת בו, ישתכנעו בצדקתה, ילמדו להשתמש בו ולימים יפנימו את כל תוכנו.

[5] תגובה אתית: מה יקרה כאשר יעלה החשש שאחד מאנשי המקצוע לא נהג על פי הקוד האתי בהקשר מסוים?

גם כאן צריך להכיר את מפת האפשרויות, לפני שבוררים מתוכן אפשרות ראויה, המתאימה יותר מחלופותיה. עבירה על כללים מסוימים של האתיקה הרפואית היא בגדר עבירה פלילית, שהיא מעניינם של הגופים הממלכתיים לאכיפת החוק - המשטרה, הפרקליטות ובית המשפט. חשד לעבירה על כללים אחרים של האתיקה הרפואית יתברר בלשכת האתיקה של ההסתדרות הרפואית. קובלנה בדבר עבירה על כללי האתיקה המקצועית של מועצת העיתונות תתברר בפני בית-הדין לאתיקה של מועצת העיתונות. חלק מן הברורים לובשים את הצורה של דיון מעין שיפוטי, אולם אין זה מן ההכרח. ברור יכול להיעשות במתכונת של תחקיר, שהוא ניתוח מקצועי של אירוע, כדי להפיק ממנו לקחים לשם שיפור ההתנהגות המקצועית בעתיד. הדיון המקצועי בטענה שחייל נהג שלא כראוי ע"פ הקוד

האתי של צה"ל ייערך בין מפקדיו לבינו, במתכונת שהמפקדים ימצאו אותה מתאימה לנסיבות של החייל ושל הטענה שהועלתה כנגדו. אפשר לומר שוועדת האתיקה של החייל מורכבת ממפקדו וממנו עצמו.

כיוון שחלק מן הדיונים נערכים במתכונת של בית-דין, עולה באופן טבעי שאלת הענישה. גם כאן מוכרת לנו קשת של אפשרויות. ישנם גופים לבירור אתי הרשאים לשלול מבעל מקצוע את הרשות לעסוק במקצועו. לעומתם, ישנם גופים כאלה שאינם חורגים מהערכה מקצועית, שלילית או חיובית, של ההתנהגות שעמדה על הפרק לשם בירור.

כפי שראינו לעיל, ההפרדה הראויה בין עולם האתיקה לבין עולם המשפט נותנת מקום למגמה לנקות את עולם האתיקה מכל תגובה שהיא בגדר עונש. תגובה אתית אמורה לשפר את הרמה של ההתנהגות המקצועית, באופן אמין ומובהק. ענישה אינה שיטה לשיפור הרמה המקצועית ועל כן אין לה מקום בעולם האתיקה. לטעמי, כפי שהוסבר לעיל, אין מקום לשום מערכת של דין משמעתי, שהיא יצור כלאיים של המשפט והאתיקה ("דין אתי"). אולם מובן מאליה שהחלטה לכונן או לא לכונן מערכת של דין משמעתי לאכיפת קוד אתי היא שאלה חשובה שראוי לעסוק בה לעומקה, כשמתכננים גיבוש, ניסוח והטמעה של קוד אתי.

חמש השאלות הללו הן רק אחדות מן השאלות שיש להשיב עליהן לפני שבאים להוציא אל הפועל תהליך של כינון קוד אתי, כעליית מדרגה בסולם של העיסוק באתיקה המקצועית. עיסוק מקיף ומעמיק בשאלות הללו מאפשר לעלייה בסולם להיעשות באופן מקצועי, לא מפני שהנושא הוא אתיקה מקצועית, אלא מפני שהעיסוק בו מתנהל באופן מקצועי. גם העיסוק באתיקה של המקצוע תורה הוא ולימוד היא צריכה. גם העיסוק באתיקה של המקצוע צריך להיעשות באופן מקצועי, בידי המומחים למקצוע ובידי המומחים לאתיקה שלו.

פרופ' אסא כשר, מהי "אתיקה מקצועית", מתוך סוגיות אתיות במקצועות הייעוץ והטיפול הנפשי, עורכים גבי שפיר, יהודית אכמון, גבריאלי וייל, י"ל מגנס, תשס"ג (1993), עמ' 15-29

אוניברסיטת תל-אביב והמכללה לבטחון לאומי

אסא כשר הוא מופקד הקתדרה ע"ש לאורה שוורץ-קיפ לאתיקה מקצועית ולפילוסופיה של הפרקטיקה ופרופסור מן המניין לפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב וכן חבר הסגל האקדמי של המכללה לבטחון לאומי.